

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्त्याम्	शुद्धः पाठः
३	७	प्रणम्य सर्वविदम् ।
६	१६	प्रकरणार्थ-
११	२५	'मताद् भोजने'
२४	२८	अतिसन्दधति
२८	८	अवसादयति
११	१४	अनुपकुर्वन्
३१	१४	-सखिरिति
३६	२५	लक्षणविनियोजन-
३९	४	तीर्थक्षेत्र
४०	२१	यत्र
४२	५	दण्ड-
११	२६	निवपन्ति
५२	८	परिच्छदाः
५५	१४	अदृश्यैः
५६	१७	भीत्युद्देगेन
५९	२०	प्रात्यन्तिकाः

समानविद्येभ्य इति । यो यत्समानविद्यः स तं विशेषेण जानातीति । शिल्पं शास्त्रमेव चक्षुष्मत्तां प्रज्ञां च गुणद्वयं परीक्षेत आगमयेत् । कर्मारम्भेष्विति । कर्मणां दुर्गादीनाम् आरम्भेषु आरम्भविकल्पेषु । प्रज्ञां धारयिष्णुताम् इदं कर्तव्यमित्यनुस्मरणम् । दाक्ष्यं मनसः सत्त्वम् अश्रान्तत्वं परीक्षेत अनुमिनुयात् । T. 46. कथायोगेष्विति कथाप्रयोगेषु वाग्मिन्त्वं प्रागल्भ्यम् । प्रतिभैव प्रतिभानं तद्वतो भावः प्रतिभानवत्त्वं प्रतिपत्तिमत्त्वमित्यर्थः । अनुभवादेव परीक्षेत न तर्कागमाभ्याम् । आपद्युत्साहप्रभावाविति । यो यस्यामापदि न विषीदति न मन्दप्रभावः क्लेशांश्च सहते सोऽन्यदापि कर्मण्य इति परीक्षेत अनुमिनुयात् । संव्यवहारादिति । लोकेन सह पोतः पुन्येन सम्यग् व्यवहृतिः तस्माच्छौचादीन् परीक्षेत । यथा नार्थशीलो न द्वेष्टि दृढस्नेहत्वादस्मान् कार्येष्वप्यस्य तथा अस्यैते गुणा नित्या इति तर्कयेदित्यर्थः । सहवासिभ्य इति । सह वासो येषां तेभ्य इति । शीलबलारोग्यसत्त्वयोगम् अस्तम्भम् अचापलं च परीक्षेतागमयेत् । प्रत्यक्षत इति स्वानुभावत एवेति । सम्प्रियत्वम् अवैरित्वं च परीक्षेत ॥

ननु जनपदशिल्पशीलादीन् आगमतः, प्रज्ञोत्साहशौचादीन् अनुमानेन च, वादित्वसंप्रियतादीन् प्रत्यक्षतः परीक्षेतेति कथं प्रमाणत्रयोपदेश इति चेत् । यस्मात् प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया राजवृत्तिरिति । सा राजवृत्तिः प्रत्यक्षानुमानादि नातिक्रामति । मन्त्रिपुरोहितसखः अमात्यान् शोधयेदित्यादि प्रत्यक्षा, तपस्विनां तु कार्याणि धर्मस्थायैरिति परोक्षा, यथैषां ययोर्दिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्यात् सोऽन्यदापीत्यनुमेया । तत्रेति प्रत्यक्षादिषु । स्वयं दृष्टम् आत्मीयैरक्षैर्विषयीकृतं प्रत्यक्षम् । ननु च विषयाकारप्राधान्येन तद्वस्तु । सत्यम्, एवं विज्ञानपरिच्छेद्यत्वाद् वस्त्वपि प्रत्यक्षम् । सर्वत्र च वस्तुप्रधानो निर्देशः प्रत्यक्षाद्याभासनिरासार्थः । परोऽदिष्टमिति पौरुषसंवादकैरुपदिष्टं वचनेन संज्ञया वा । परोक्षं परप्रत्यक्षम् आप्तोपदेश इत्यर्थः । वक्ष्यति च—“तयाणामेकवाक्यत्वे सम्प्रत्ययः” (अधि. १. अध्या. १२.) इति । कर्मस्त्विति दुर्गादिकेषु कृतेषु कर्तव्येषु वा कृतेन उपलब्धेन अकृतस्यावेक्षणमालोचनमनुमेयं करिष्यत्ययमिदं कर्म शक्तिमत्त्वाद् यथेदं कृतवानिति । यथेवमकृतावेक्षणमनुमानं किमुच्यतेऽनुमेयमिति । नैष दोषः । वाक्यैकदेशव्याहारात् । अकृतावेक्षणं यत्र तदनुमेयमिति वस्तुपादाने प्रयोजनमव्यभिचारिणि नियमार्थम् । यौगपद्यात् कर्मणामिति । अनेकं कर्म, अनेकस्थमनेकदेशस्थं न स्वयं युगपदनुष्ठानं शक्यते ।

यत्वेकदेशस्थम् ऊर्णावर्मकर्मत्यादि तद्युगपच्छक्येत क्रमेण चानेकदेशस्थमपि यथा—पूर्वमहर्भागं हस्त्यादिषु विनीयेत पश्चिममितिहासश्रवण इति । तत्र युगपदनेकदेशस्थं च हेमन्ते स्वदेशे दुर्गकर्म परदेशे यात्रा स्वबलप्राप्त्यस्येति । इत्येवंविधस्य स्वयंकरणे देशकालात्ययो मा भूदिति परोक्षममात्यैरिति । प्रकरणान्मन्त्रिभिः कर्म कारयेत् । इत्यमात्यकर्मैति । एवंजातीयकममात्यकर्म, स्वयमनुष्ठानायोग्यत्वात् ॥

यथाऽमात्येभ्योऽधिका मन्त्रिणस्तथा मन्त्रिभ्यः पुरोहितोऽधिक इति गुणान्तराधिक्यं दर्शयन्नाह—पुरोहितमित्यादि । पुरो धीयते नियुज्यते दृष्टादृष्टेष्विति पुरोहितः । “दधातेर्हिः” (७-४-४२) । कीदृशं कुर्वीतेत्याह—उदितोदितकुलशीलमिति । चतुर्विधाः पुरुषाः, येषाम् आ चतुर्थाद् आ सप्तमाद्वा वृत्ताभिजनसम्पन्नाः पूर्वं नापरे ते उदितास्तमिताः । विपर्यये त्वस्तमितो-दिताः । येषां न पूर्वं नापरे तेऽस्तमितास्तमिताः । येषां पूर्वं चापरे च वृत्ताभि-जनसम्पन्नास्ते उदितोदितकुलशीला इति । तमेवंविधम् । साङ्गे प्रसङ्गे षडङ्गवेद इति प्रकरणादथर्वणे । दैवे निमित्ते दैवान्तरिक्षभौमशकुनादौ । दण्डनीत्याम् । T. 47. चाभिविनीतम् आभिमुख्येन शिक्षितम् । दैवीनाम् अग्न्युदका-दीनाम् । मानुषीणां च दूष्यादिसंयुक्तानाम् (आपदान्) यथाक्रमम् अथर्वभि-रथर्वविहितैः प्रयोगैः, उपायैश्च सामादिभिः । M. 16. प्रतिकर्तारं प्रति-विधातारं कुर्वीत । स चाननुवर्तितो नाकार्यकारीत्याह—शिष्य इव पूजया । पितरमिव स्निह्यन्तम् पुत्र इवानुकूल्येन । स्वामिनो योगक्षेमसाधनपरं भृत्य इवानुजीविवृत्तेन अनुवर्तेत । इवशब्दः षड्भिरेव संबन्धनीयः ॥

मन्त्रिपुरोहितयोरन्योन्यापेक्षितां दर्शयन्नाह—ब्राह्मणेनेति । ब्राह्मणेन पुरोहितेन । एषितं क्षत्रमिति जातिकर्मोपलक्षणम् । मन्त्रिण इति मन्त्रिणो यो(गः)मन्त्रः मन्त्राधिकारोत्पन्नः, तेन अभिमन्त्रितम् आभिमुख्येनोत्पादित-निश्चयम् । जयत्यजितमत्यन्तम् । ननु च लाभत्रैविध्ये नवस्य अजितत्वं न पित्र्यभूतपूर्वयोरिति तयोः परिपालनलक्षणो जयस्त्यक्तो भवति । नायं दोषः । नैवमुच्यते यदजितं तदेव जीयते इति । किन्तु जयत्यन्यदप्य-जितमिति । अथवा (न) क्षत्रं तत्र कदाचिद्विपक्षेण जीयते जयति च, किं तर्ह्यजितमेवेति । यथाहुः—

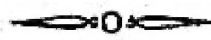
विजयन्तेऽथ जीयन्ते प्रायेणेह जिगीषवः ।

कौरव्यस्तु जयत्येव कैश्चिदप्यपराजितः ॥

इति । शास्त्रमनुगच्छतीति शास्त्रानुगम् अथर्वदण्डनीत्यनुगामि । अशस्त्रितम् । शस्त्रं करोत्यभ्यस्यतीति शस्त्रितम् । अतथाभूतमशस्त्रितम् । अयुध्यमानमभिमन्त्रितयुद्धेन जयति । जयति निराबाधमित्यर्थः ॥

इति मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः षष्ठं प्रकरणम्

नवमश्चाध्यायः ॥

अथ दशमोऽध्यायः

एवं मन्त्रिपुरोहितावुत्पाद्य तयोः सुखेन विशिष्टविनियोगार्थम् उपधाभिः शौचाशौच(ज्ञान)ममात्यानामुच्यते । भावपरीक्षार्थमुपधीयन्ते युज्यन्ते स्फटिकं रक्तद्रव्यरागोपधानैरिव आभिरित्युपधाः, धर्माद्यालम्बना उपजापक्रियाः । तामिरमात्यानां शौचाशौच(ज्ञान)मिति । मन्त्रिपुरोहितसख इति । मन्त्रिपुरोहितयोः सखेति षष्ठीसमासेन अत्मनोऽपि तयोराधिक्यमाह । अन्यथा तौ सखायावस्येति मन्त्रिपुरोहितसखा इति स्यात् । “राजाहस्सखिभ्यष्टच्” (५-४-९१) इति तत्पुरुषसमासान्तस्य विहितत्वात् । अत एव तद्यतिरिक्ता-मात्यशुद्धयर्थमिदं प्रकरणम् ॥

तौ च पित्र्यौ भूतपूर्वौ वा नवावपि सहोत्थायिनावात्मवदेव ज्ञातशौच-सामर्थ्यौ । तत्रैतत्स्याद् अन्येऽप्यस्य पित्र्यभूतपूर्वाः सहोत्थायिनो वा स्युः किं परीक्षयेति । न न सन्ति, न च सर्वे परीक्ष्या इति ब्रूमः । किन्तु सत्स्वपि पूर्वेषु ये नवाश्रिताः ये न विज्ञातशौचाः, ते विनियोगविशेषार्थं परीक्ष्यन्ते । अत्र च सहायातिशयख्यापनार्थं तयोरुपादानम् । अन्यथा मन्त्रिपुरोहितसेनापतिसख इति वक्तव्यं स्यात्, सेनापतेरप्युपधाङ्गत्वात् । अत्र चोपधाङ्गत्वात् प्राङ् मन्त्रिणो निर्देश्याः, तेष्वसत्सु कैरुपदध्यादिति । नायं दोषः । न वचन-क्रमापेक्षया अनुष्ठानप्रतिपत्तिः, किन्तु सामर्थ्यापेक्षयैव । न हि ‘मुङ्क्ष्व पच्यताम्’ इत्युक्ते पच्यतामित्यनुक्त्वा कथं मुङ्क्ष्वेत्युक्तमिति चोद्यं भवति । तथाऽप्ययमाचार्यः प्राधान्यादमात्योत्पत्तिं तत्सङ्घाच्च तत्परीक्षां प्रागाह । सामान्येष्वधिकरणेषु धर्मार्थव्यवहारस्थानेषु प्राक्छौचाशौचज्ञानादविभक्त-ययार्हकर्तृषु । अथवा सामान्येषु लघुषु कुप्याद्वयक्षादिषु कर्मसु यत्र स्तोकमति-

पत्यते । अमात्यान् स्थापयित्वा विनियोज्य । उपधामिः शोधयेत् परीक्षेत,
पुरोहितेन सेनापतिना स्वयं च महिषीव्यपदेशेन ॥

तत्र पुरोहितमिति । अयाज्यस्य अयजनर्हस्य, याजनेऽध्यापने
च । अमुं शूद्रापुत्रं याजय अध्यापयेति नियुक्तम् । तेन सह
कृतसंवित्कत्वाद् अमृष्यमाणम् अक्षममाणं कथमयमेवं करोतीति ।
रजावक्षिपेत् प्रत्ययार्थमवरोपितार्थमानं निर्मत्स्येत् । स सत्रि-
भिरिति । सोऽवक्षिप्तः सत्रिभिर्वक्ष्यमाणलक्षणैः प्रयोज्यैः । शपथपूर्वं स्वयं
शपथं कृत्वा विश्वासार्यतां च कारयित्वा । राज्ञो भिन्नोऽयमिति ख्यापनार्थम् ।
एकैकं स्वाशयाविष्करणार्थम् उपजापयेत् भेदयेत् । किमित्याह—अधार्मिकोऽय-
मिति । धर्मेण चरति यः स तद्विपरीतः, येन मामप्ययाज्ययाजनादौ नियुक्ते ।
तस्मात् साधुधार्मिकं साधुं धार्मिकं चेति । क्रियाविशेषणं वा साधु शोभनं
प्रतिपादयाम इति । अन्यमस्य भ्रातरं पुत्रं वा । बन्धुविनाशानुशयात् ततो
भवेत् प्रेक्षा चेत् तत्कुलीनं तत्कुलापत्यम् । तस्मादपि चेदाशङ्का ततोऽवरोद्धं
निर्धारितम् । स ह्यासन्नत्वात् स्निग्धतरो भवति । सोऽपि कृतार्थः पित्र्यापकारं
स्मरिष्यतीति कुप्येत्, कश्चित् कुलीनं तं चैकप्रग्रहम् । राज्ञा सहैकपूजमित्यर्थः ।
स हि प्रजानुमतो भवति । निराश्रयोऽसाविति चेत् सामन्तम् । प्रति वैतस्माच्चेत्
पूर्ववासनया स्वप्रवृत्त्यवग्रहाशङ्का आटाविकं राजसधर्माणम् । तस्माच्चेदनार्य-
परिवाराशङ्का उपपादकम् । अकस्मादुत्पत्तिशीलम् अराजवीजिनमित्यर्थः ।
चन्द्रगुप्तप्रकारसाधुधार्मिकमिति सर्वत्र योज्यम् । प्रतिपादयामः किमित्यर्थाद्
राज्यमिति गम्यते । तत्राप्रतिपत्तिमनर्थभयापेक्षां निरसितुमाह—सर्वेषामेतद्रो-
चते कथं वा (भव ? तत्रे)त्यभिप्रायप्रश्नः । प्रत्याख्याने तु शुचिरिति ।
स चेद्विमृश्यकारी यद्यपि पुरोहितस्येदं मतं तथापि विचार्यम् । अवक्षिप्तत्वा-
द्धर्षेणायं वदति स्वधर्मं तावदपेक्षे अधार्मिकोऽस्तु मा वा राजा किं ममात्र ।
स्वाम्यनभिद्रोहो मे धर्मः । तथा चाहुः—

ब्रह्मद्रुहां च ये लोका गुरुपुत्रद्रुहाश्च ये ।

पतिद्रुहां च ये स्त्रीणां ते समस्ता नृपद्रुहाम् ॥

इति । मैवमिति प्रत्याख्याने यायातथ्यपरिज्ञानाच्छुचिरितीयं परीक्षा धर्मोपधा ॥

सेनापतिरित्यादि । अमुं दासीपुत्रं सत्कारेण पूजयेति राज्ञा उक्तः,
स तेनासत्प्रग्रहेण असतः पूजया अमृष्यमा(णो ? णेन) रां(जा ? ज्ञा)
कृतसंवित्केन अवक्षिप्तः अवरोपिततदर्थमानः सत्रिमिरेकैकमुपजपेत् ।

सेनापत्यायत्तत्वादर्थस्येति । भूमिकोशहस्त्यादिना अर्थेन राजविनाशाय राजविना-
शार्थमुपजपेत् । सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति । तत्रेदृशोऽर्थः धर्मादिविरोधी
न न्याय्य इति प्रत्याख्याने शुचिरितीयं परीक्षा अर्थोपधा ॥

परिव्राजिकेति । वक्ष्यमाणगुणा परिव्राजिका लब्धविश्वासा श्रद्धेया ।
अन्तःपुरे कृतसत्कारत्वादिनिवार्यप्रवेशा । महामात्रं महती मात्रा यस्येति
तम् । एकैकमुपजपेत् । राजमहिषी नान्या काचित् त्वां कामयते ।
कश्चिदशक्यत्वात् प्रत्याचक्षीतेत्याह—कृतसमागमोपाया वर्षवराद्यरूप-
ग्रहणात् । महानर्थश्च ते भविष्यतीति । नन्वर्थोपधापीयं कुतो निर्णयः ।
एवं तर्हि महान् कामप्राप्त्यैव पुरुषार्थस्ते भविता । यथाहुः—

धर्मार्थयोः फलं कामः कामः स्त्रीभोगमुख्यकः ।

स्त्रीषु रूपवती श्रेष्ठा सुरूपासु सयौवना ॥

इति । अथवा महाननर्थो महानर्थः अनङ्गीकरणे तत्क्रोधाद्भवितेति । अगम्या
हि राजदारा इति काम्याकाम्यपरिज्ञानात् प्रत्याख्याने शुचिरितीयं परीक्षा
कामोपधा ॥

M. 17. प्रहवणनिमित्तमिति । प्रहूयन्ते हूयन्तेऽस्मिन्
स्वजनमित्राणीति प्रहवणम् उद्वाहादिरुत्सवः, तन्निमित्तम् । एकोऽभात्यः
प्रधानमन्त्रीत्यर्थः । स राजा कृतसंवित्कः सर्वानमात्यान् स्वगृहेऽन्यगृहे वा
आवाहयेत् मेलयेत् । तेनोद्देशेनेति तेषामेकत्र मेलनात् तेन भयेन । राजा
मदपचिकीर्षया हि यूयं संहताः तिष्ठत तावद् विचारयामीति तानवरुन्ध्यात्
पृथक् सह वा । कापटिकश्च वक्ष्यमाणलक्षणस्तत्रास्मिन्नवरोधस्थाने दूतादि-
व्यपदेशेन पूर्वावरुद्धः । तेषां मध्येऽर्थमानावक्षिप्तम् अर्थमानाभ्यां च्यावितम्
T. 50. एकैकमुपजपेत् । असत्प्रवृत्तोऽयम् । असदशोभनं प्रवृत्तमस्येति
येनादुष्टमानसमप्येवं कृतवान् । अत एनं हत्वाऽन्यं प्रतिपादयामः सर्वेषा-
मेतद् रोचते कथं वा तवेति । यद्येवं स्यात् किं न्विदमेवमेव, अथवा
अयमपरागाद् ब्रवीतीति, अथवा अलं चिन्तया सर्वथा निर्दोषोऽस्मि सर्वथा
निष्प्रतिकारमस्मद्भयमिति प्रत्याख्याने शुचिरितीयं परीक्षा भयोपधा ॥

परिशुद्धानां नियोगमाह—तत्रेति । धर्मादिशुद्धेषु (ये) धर्मोपधाशुद्धा-
स्तान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु धर्मप्रधानेषु स्थापयेत् । अर्थोपधाशुद्धान्
समाहर्त्रादिकर्मस्वर्थप्रधानेषु । कामोपधाशुद्धान् बाह्याभ्यन्तरविहाररक्षासु ।

विहरन्त्यस्मिन्निति विहारः । तत्र बाह्यो विहार उपवनं बाह्यस्त्रीणां राजोप-
मोग्यानां वारविळासिनीनाम् । आभ्यन्तरो विहारो राज्ञीनाम् । तद्रक्षासु
स्थापयेत् । भयोपधाशुद्धानात्मासन्नकार्येषु । सर्वोपधाशुद्धान् मन्त्रिणः
कुर्यात् । सर्वकर्मणां तदायत्तत्वात् । मन्त्रिपरिषदत्रैवान्तर्भूता । सर्वत्राशुचीन्
धर्मादिष्वशुद्धान् खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मन्तेषु उपयोजयेत् । (नाविकान् ?)
किन्तूपयोजयेदन्यैरधिकृतैः सह कारयेत् ॥

अत्र सम्यङ्मतपरिग्रहार्थमाह—त्रिवर्गमयसंशुद्धाविति । त्रिवर्गे भये च
सम्यक् शुद्धान् स्वेषु कर्मस्वधिकुर्यात् । यथाशौचमिति । यस्य यत्र शौचं तं
तत्राधिकुर्यात् । इत्याचार्या व्यवस्थिताः विशेषेण स्थिताः । नास्मामि-
स्ततोऽपनीयन्ते ॥

T. 51. किन्तु न त्वेव कुर्यात् न कथञ्चित् कुर्यात् । आत्मानं देवीं
हत्वाऽन्यं प्रतिपादयामः, त्वां कामयत इति । लक्ष्यमधिष्ठानम् । ईश्वरो-
लब्धैश्वर्यो राजा । शौचहेतोरमात्यानाम् । प्रधानदोषापाये(न ?) इतरगुणाना-
मुपायत्वं न युक्तमिति ॥

को दोष इति चेदाह—(न)दूषणमिति । परीक्षणात् प्रागदुष्टस्य अज्ञा-
तदोषस्य अनेनासता अधर्मेण अम्मस इवादुष्टस्य विषेण दूषणं न युक्तमित्यर्थः ।
तद्दूषणमधिष्ठाने चरेद् व्याप्नुयादित्यर्थः । पुरोहितादिभिर्दूषयित्वान्यैः नैवं
युक्तमिति शोधयेदिति चेदाह—कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम् ।
अनैकान्तिकत्वात् प्रतीकारस्य । अथवा न कदाचिदप्यधिगम्येत भेषजम् ।

यथाहुः—

पायसेन सकृद्ग्रथो बालो दध्यपि शङ्कते ।

मायिताश्वासिता वाऽपि न विश्वसिति कर्हिचित् ॥

इति ॥

अयं चापरो दोष इत्याह—कृता चेति । कलुषीकृता बुद्धिरुपधा-
चातुर्विध्याच्चतुर्विधा । तेन वान्येन बोपायेन अगत्वान्तं राजानमविनाश्य देवीं
वा नाधिगम्य न निवर्तेत । सत्त्ववतामारब्धकार्यावसायिनाम् । घृतौ अपि च
शक्ता स्थिता सती ॥

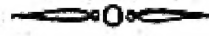
M. 18. तस्मादेतद्दोषपरिहारार्थमाहामिप्रायसिद्धये च—तस्मादिति ।
बाह्यं लक्ष्यं कृत्वा देवस्थानादिसंस्कारं तद्द्रव्ये वा तद्द्रव्ययोगे वेश्यायोजने

तुच्छतरापकारभायने च कार्ये चतुर्विधेऽपि । शौचाशौचं मार्गेत अन्वेषयेत् ।
न ह्येकत्र शुद्धोऽन्यत्राशुचिः स्वामिनो भीरवश्चेति । राजा मन्त्रिपुरोहितसखः
एको वा यथायोगं मार्गेत । सत्रिभिरिति गूढपुरुषोपलक्षणं कापटिक-
परित्राजकयोरपि ग्रहणम् ॥

इति शौचाशौचममात्यानां सप्तमं प्रकरणम् ।

दशमश्चाध्यायः ॥

अथैकादशोऽध्यायः

T. 52. अमात्यवर्गान्तिर्भूतत्वात् गूढानामेव पुरुषाणाम् अमात्यशौ-
चाशौचानन्तरं तद्विशेषगूढपुरुषोत्पत्तिरध्यायद्वयेनोच्यते । उपाधिभिरित्यादि ।
शुद्धोऽमात्यवर्गो यस्य स राजा गूढपुरुषान् गूढप्रयोगान् पुरुषान् उत्पाद-
येत् रचयेत् । जातिशब्दत्वात् भिक्षुकान्तर्भावः । तत्र कापटिकादयः पञ्च
संस्थासंज्ञाः, सत्र्यादयश्चत्वारः सञ्चारसंज्ञाः, द्वैराश्येन स्थिताः । तत्र पूर्वेषां
लक्षणानि कर्माणि चास्मिन्नध्याये दर्शयन्नाह—परमर्मज्ञ इति । परेषां मर्माणि
स्थानानि यानि तानि जानातीति तथा । तैर्हि परानुपतापयति । प्रगल्भो
(दृष्टः धृष्टः प्रत्यादेशसमर्थः । छात्रः निस्सङ्गत्वादुपतापनेभयनिरपेक्षः, स
सर्वत्र मित्रायमाणः कपटेन चरतीति कापटिकः । तमर्थमानाभ्यामुत्साह्येति ।
अर्थप्रदानेन पूजया च जनितोत्साहं मन्त्री ब्रूयात्—राजानं मां च प्रमाणीकृत्य
अवधिं कृत्वा यस्य यदकुशलं किञ्चिद्विद्मि(?) पश्यसि तत्तदानीमेव
कालमहापयन् प्रत्यादिश अस्मासु प्रकाशयेति । स तथा कुर्यादित्यर्थोक्तमेतत्कर्म ॥

प्रव्रज्याया इति । परित्राजकभावाच्छ्रमणभावाद्वा प्रत्यवसितः श्रान्तः ।
प्रज्ञाशौचयुक्तत्वात् कर्मण्यः । स उदास्थित इत्येवंसंज्ञः । अपवर्गार्थमुद्यम्य
निवृत्तत्वात् सर्वाश्रमत्यागादुत्कर्षाशयः । *.....
दासस्तु कर्तव्या लोकद्वयबहिष्कृता । T. 54. M. 19. आशास्तय आशं-
सनानि तामिहेतुभिः, आगतानामङ्गविद्यया ज्यौतिषनिमित्तज्ञानादिकया । तैश्च
संसृष्टवतां शिष्याणां स्वाङ्गस्पर्शादिसंज्ञाभिः । कर्माण्यभिजनेऽवसितानीति इदं
ते कर्म बीणावादकत्वं वैश्यश्चासि सेवान्वेच्छसीति(?) प्रत्ययात् प्राग् आदिशेत् ।
अथवा कर्माण्येव यान्यभिजनापेक्षयाभीप्सितानि तानि वैद्यत्वेन जीवनमश्वद-
मकत्वेन वेति । किञ्चाल्पलाभं शस्ते बल्लभो भविता । यथा चेयं बलाद् (?)

दक्षिणपूर्वस्यामग्निरुत्थाता । चारेभ्यो भयं चाराणां वा पञ्चरात्राद् भविता । दूष्यवधम् । प्रष्टुमभिप्रेतं बुद्ध्वा कामस्ते सम्पन्नः येनासौ स्वामी सन्तुष्टः न सम्पन्नस्ते येनासावसन्तुष्टः । तत्कुलोपाशंसुप्रभृतीनामादाय नियमनं भविता । विदेशप्रतिज्ञानं कलिङ्गेषु राजा मृत इति आ पञ्चरात्राद्धि स्फुटमेतद् भविष्यतीति । इदमद्यैव राज्ञा दौर्मनस्यं सौमनस्यं श्वः पुनरिदं भविता इदं वा राजा शोभनमशोभनं वा करिष्यतीत्यादिशेत् ॥

T. 55. तदेतदल्पलाभादिकं गूढा अज्ञातप्रयोगाः सन्निः प्रच्छन्नचाराः संपादयेयुः लोकसंप्रत्ययार्थम् । सत्त्वेति । सत्येन प्रज्ञया वाक्येन वाग्मितया शक्त्या सामर्थ्येन संपन्नानां सपरिग्रहयोग्यानाम् । राजभाग्यमिति राजसंवन्धिवाक्यं पट्टसंवन्धादि दिव्येन चक्षुषा पश्यन्निव अनुव्याहरेत् । मन्त्री सन्मन्त्रित्वादाह्वयाभिप्रायं पूरयिष्यतीति । मन्त्री चैषां सत्त्वादियुक्तानां सत्त्वाद्यनुरूपया वृत्त्यानुकर्मणा च विशेषेण यतेत । ये च राज्ञा सम्बन्धिनः कारणादभिक्रुद्धाः राजदोषेणेत्यर्थः । क्रुद्धग्रहणमुपलक्षणार्थं लुब्धभीतमानिनां च । तानमात्यान् अर्थमानाभ्यां शमयेत् । अकारणक्रुद्धान् स्वदौर्लभ्यात् क्रुद्धान् । तूष्णींदण्डेन प्रच्छन्नदण्डेन । राजद्विष्टकारिणश्चेति राजद्विष्टं महान्तमनर्थं कर्तुंकामान् तूष्णींदण्डेन शमयेत् ॥

पूजिताश्चेति । एते एवंधर्माणः न केवलं मन्त्रिणा राज्ञा च अर्थमानाभ्यां पूजिताः कर्मण्या भवन्ति । किञ्चिदपदिश्य राजोपजीविनां शौचं जानीयुः । एताः पञ्चाप्येकया संज्ञया संस्था इति प्रकीर्तिताः । तथा चाहुः—

चारोऽन्तेवासिना तेन भक्ताच्छादगृहाणि च ।

सन्तिष्ठते यतस्तेन संस्थास्ताः परिकीर्तिताः ॥

इति गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिरेकादशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

इदानीं सञ्चाराणां लक्षणानि योजनादीनाहुः । ये चास्येति । ये चास्य राज्ञः सम्बन्धिनोऽपि सन्तोऽवश्यमर्तव्याः बालवृद्धव्यसन्यनाथास्ते ह्यपगृहीताः कर्मण्याः, ये चाऽप्यसम्बन्धिन इति । तत्राऽप्यस्य स्वजनाः सम्बन्धिनश्च यथाकथञ्चित् सम्बन्धा इति । अथवाप्यानां सम्बन्धिनस्तत्प्रतिबद्धाः

पूर्ववच्चावश्यमर्तव्या इति । तेषां लक्षणं पुरुषहस्त्यादीनाम् । अङ्गविद्यां शिक्षादिकां वशीकरणाद्यर्था भगिनीं तत्र प्रकारं(?)मायायोगमिन्द्रजालम् । आश्रमधर्मं गृहस्थादिधर्मम् । निमित्तं दिव्यान्तरिक्षभौमम् । अन्तरचक्रं शिवावायसादिरुदितम् । इतिशब्दादेवंप्रकारं धातुवादादिकम् । अधीयानाः पठन्तः । सत्रिणः सत्रं छद्म विद्यते येषामिति । संस(र्गाद्वे ? र्गविद्या वे)ति । संसृजनं संसर्गः, तद्धेतुकां नृत्तगीतवादित्रादिकां वा विद्यामधीयानाः पृथङ्निर्देशः सर्वजनसम्पर्कहेतुत्वादियमेव सर्वैर्विकल्प्यत इति ॥

ये जनपद इति । शूरा विक्रान्ताः । त्यक्तात्मानः शौर्यान्नात्मरक्षणपराः । द्रव्यहेतोः द्रव्यवृष्णया । ऐकात्मिकं प्राणनाशमावहन्तो हस्तिनं व्यालं व्याघ्रादिकं योधयेयुः न च्छन्नना हन्युः । ते तीक्ष्णा इत्यन्वर्थसंज्ञाः ॥

T: 57. परिव्राजिकेति । परिव्राजकधर्मे स्थिता, अनेकत्र वासाद् गमनागमेष्वशङ्कया पूज्या च । वृत्तिकामा राजार्थकारिणी । दरिद्रा अनन्यगतिः, अत एव वृत्तिकामा । विधवा न जीवद्वर्तुका स्वतन्त्रा । अन्ये पुनरविधवा इत्याहुः, अविधवा पुंस्कामेत्यर्थः । प्रगल्भा प्रतारणकुशला । ब्राह्मणी न क्षत्रिया, सा हि पूज्या भवति । अन्तःपुरे कृतसत्कारा पूजितपूजकत्वाल्लोकस्य । महामात्र-कुलान्युपेयानि वा अभ्युपगच्छेत् । एतया परिव्राजिकया । मुण्डाप्रव्राजिका-वृषल्यः (परित्यः ?) परित्यक्तचारित्रधर्मा व्याख्याताः । वृत्तिकामा इत्यादि । एते चतुर्विधाः सत्यादयश्चतुर्विधाः सञ्चाराः सञ्चारयन्ति वार्तामिति कृत्वा ॥

गूढपुरुषत्वेऽप्येषां विनियोगभेदात् पृथक्त्वम् । तदाह—तानित्यादि । राजा प्राक् स्वविषये मण्डले मन्त्र्यादिष्वपसर्पयेत् । अशुद्धस्वमण्डलस्य परमण्डलेऽपसर्पणासंभवात् । तत्र मन्त्रिणि पुरोहिते च मुष्टातुष्ट(त्वं)मात्रज्ञानार्थम् । ततोऽन्येष्वेकाकी तत्सहायो वा अपसर्पयेत् । सेनायाश्चतुरङ्गयाः पतिः सेनापतिः । युवराजः कुमारः । विनीतत्वाद्यौवराज्येऽभिषिक्तः । दौवारिको द्वारे नियुक्तः प्रतीहारः । वंशः कुलमिति पर्यायत्वाद् राजकुलस्यान्तर्नियुक्ता अन्तर्वंशिकाः । स्रग्व्यक्षा अन्तःपुरिकाः । प्रशास्ता बलाधिकृतः । आयसमाहरणे नियुक्तः समाहर्ता देशव्यवहारी । सन्निधाता सम्यङ्निधाता स्थापयिता भाण्डागारिकः । प्रदेष्टा प्रकर्षेण देष्टा निबद्धवद्भवस्थापयिता कण्टकशोधनाधिकृतः । नायकः सहस्राध्यक्षः । वक्ष्यति—“तदशकस्यैको नायकः” (अधि. ११, अध्या. ६.) इति । पौरव्यावहारिकः पौराणां ये व्यवहारास्तत्र नियुक्तः । धर्मस्थ इत्यर्थः । कर्मा-

न्तिकाः सर्वकर्मन्तस्थानाधिकृताः । मन्त्रिपरिषत् मन्त्रिसमूहः । 'मन्त्रिपरिषदं कुर्वीत' इति वचनात् । तदध्यक्षो मन्त्रिपरिषदध्यक्षः (सान्ध्यविग्रहः ? सान्धिविग्रहिकः) । यस्य लक्षणममात्यसम्पदुपेतः सर्वसमयविदिति । दण्डपाला हस्त्यश्वरथपदाल्यध्यक्षाः । दुर्गपाला नागरिकाः । (तो ? को) दृपालका इत्यर्थः । अन्तपालो जनपदान्तरक्षानियुक्तः । आटविकाः शबरादिनायकाः । एते(ष्व)-ष्टादशसु श्लिष्टत्वाच्छ्रद्धेयदेशादीनपदिशन्ति । तत्र देशान् द्रमिडोऽस्मि कालिङ्गोऽस्मीति । वेषं लिङ्गं परिव्राजकोऽस्मीति पाशुपतोऽस्मीति । भाषां देशालापम् एषास्मदेशभाषेति । शिल्पं चित्रं लिखितुं वीणां वादयितुं जानामीति । अभिजनं जातिं वैश्योऽस्मीति । अन्वयं वा सूपकारपुत्रोऽस्मीति वैद्यपुत्रोऽस्मीति । एवंव्यपदेशांस्तान् । भक्तित इति । यस्य यत्र भक्तिः स्नेहोऽस्ति द्रमिडे पाशुपते वा । सामर्थ्ययोगाच्चेति । यो यत्र समर्थः कार्यं साधयितुं तत्र । अपसर्पयेत् चारयेत् ॥

T. 58. नियुक्तानां व्यापारमाह— तेषामिति । मन्त्र्यादीनाम् । बाह्यं चारं चरितम् । छत्राद्युपग्राहिणः छत्राद्युपग्रहणशीलाः अन्तःप्रवेशनार्हाः प्रत्यासन्नवर्तिनो मर्मज्ञास्तीक्ष्णाः स्वाम्यादेशे यथेष्टव्यापारसमर्था विद्युः । तत्रासनं पीठिकादि । (वाहनं ? यानं) युग्यादि । वाहनं हस्त्यश्वादि । तम् चारं बाह्यमुपलभ्य । सत्रिणः संस्थास्विति कापटिकादिषु यथायोगम् (स्थाप ? अर्प) येयुः आचक्षीरन् ॥

M. 21. आभ्यन्तरं के विद्युरित्याह—सूदेत्यादि । सूदः सूपकारः । आरालिकः कण्ठकः । स्नापकः स्नापयिता । संवाहकोऽङ्गमर्दकः । आस्तरकः शय्याप्रसाधयिता । उदकपरिचारकः पानीयकर्मन्तिकः । एते रसदाः रसावचारणस्थाननियोगत्वात् । किमेत एवाभ्यन्तरं विद्युरित्याह—कुब्जादयश्च कुब्जवामनौ । किरातो म्लेच्छविशेषः । एते विदूषकादिच्छद्मानश्चान्तःपुरचारिणो विश्वास्याश्च । तत्र मूको यो न वक्ति । जडो यो न वक्ति शृणोति च । गायना वीणावादकाः । वाग्जीवनाः कथकादयः । कुशीलवा रङ्गोपजीविनः । स्त्रियश्च वृषल्यो निषिद्धोचितप्रवेशित्वाद् आभ्यन्तरं चारं विद्युः । तमि-त्यान्तरं चारम् । भिक्षुक्यः परिव्राजिकाः उचितनिष्कासप्रवेशाः (सर्पेयुः ? संस्थास्वर्पयेयुः) ॥

T. 59. संस्थानां येऽन्तेवासिनः शिष्याः ते राजसम्भाषणस्य लक्षितत्वाद् गात्रस्पर्शादिसंज्ञाभिः सङ्केतिताभिः । चारसञ्चारमिति बाह्याभ्यन्तरयो-श्चारयोः सञ्चारं कुर्युः । न चान्योन्यमिति । न च संस्थाः संस्थान्तरम् । ते च

सञ्चारा न सञ्चारान्तरं विद्युः सङ्गायनपरिहारार्थम् । एकस्मिन् वा(ञ्छा? ज्ञा)
ते मा भूत् सर्वप्रहणमिति । केवलन्तु सत्रिणो भिक्षुक्यश्च चारार्पणार्थं संस्थाभिः
संसृज्यन्ते ॥

भिक्षुकीप्रतिषेध इति । तीर्थं चेत् स्वशङ्कया भिक्षुकीं निषेधयति
तदा । द्वाःस्थपरम्परा इति । दौवारिकव्यञ्जनाः सत्रिणः प्रतिकक्ष्यपरम्परया
भिक्षुकीष्वर्पयेयुरित्यर्थः । मातृपितृव्यञ्जना इति मातृपितृच्छ्रद्धानः ।
शिल्पकारिकाः पत्रच्छेदादिकारिकाः । कुशीलवदास्यो रङ्गोपजीविदास्यः ।
गीतेन तद्वस्तुप्रतिबद्धेन सङ्केतितवेणुवीणावाद्येन । पाठ्येन व्यर्थनिबन्धनेन
श्लोकपाठ्येन । भाण्डेनान्तर्लिखितेन । गूढलेख्येन पूर्वाचार्यकल्पितेन ।
तथा चोक्तम्—

ग्रहनयनवसुसमेतः षडाननोऽक्षाणि सागरा मुनयः ।

ज्वलनागण्डकशृङ्गद्वयलिखितं गूढलेख्यमिदम् ॥

इति । T. 60. अङ्गस्पर्शादिसंज्ञया वा यथायोगं चारं निर्हरेयुः निष्कासयेयुः ।
तदसम्भवे विधानान्तरमाह—दीर्घरोगेति । औपनिषदिकप्रयोगैरुत्पादितेन
दीर्घरोगेण कुष्ठादिना, तद्दर्शनस्याप्रशस्तत्वात् । उन्मादेन असम्बन्ध-
प्रलापहेतुना । तथा अग्निरसयोः प्रणिधानान्निसर्गेण व्यामोहितारक्षत्वाद्
गूढनिर्गमनं प्रच्छन्नार्थनिष्कासनम् ॥

तत्रापि त्रयाणामेकवाक्यत्वे सम्प्रत्ययः । सम्यगैकान्तिकी प्रतीति-
रित्यर्थः । कदाचिदेकस्य द्वयोर्वा परोपग्रहोऽसम्यगुपलब्धिर्वा स्यात् ।
तेषामिति चाराणाम् । अभीक्ष्णविनिपाते पुनः पुनर्विसंवादने ।
तूष्णीं दण्डः प्रच्छन्नवधः । प्रतिषेधो निवारणम् । मा भूत् प्रकाशवधे
अन्यसञ्चाराणामुत्पास इति सकृद् द्विर्वा प्रमादाज्ञानादिभिः विसंवादयतस्तूपेक्षेत
न पुनरेवं कार्यमिति ॥

इतरमण्डले गूढपुरुषप्रणिधानमाह—कण्टकशोधनोक्ता इति ।
समाहर्त्रा कण्टकशोधने वक्ष्यमाणे ग्राम्याणामध्यक्षाणां शौचाशौचज्ञानार्थं
प्रणिहितास्तापसप्रव्रजितादयः । अपसर्पाः अपसर्प्यन्त इति कृत्वा ते ।
कापटिकादयश्च चशब्दात् । परेषु शत्रुषु । कृतवेतनाः कृतभृतयो वसेयुः ।
सम्पातनिश्चारार्थमिति । सम्पतन्त्येभिरिति सम्पाताः सञ्चाराः । तेषां गूढस्थान-

प्रवेशनिष्कासाः । तत्र निश्चरति इति निश्चारः । तदर्थके सम्यक्षिव्याचारिणः (?) इति निरूपणार्थं तत्साक्षिणो वसेयुः । त उभयवेतना इति । ते चोभयवेतनाः स्युः स्वयमभृताः किमिति सङ्कटमवगाहन्ते । परैरभृताश्चाशङ्कनीयाः स्युः ॥

एतच्च कृत्वा साधारणार्थप्रतिबन्धकत्वाद् विधानान्तरमाह—गृहीत-
पुत्रदारांश्चेति । प्रच्छन्नगुप्तपुत्रदारान् । दानमानाम्यां वा गृहीतपुत्रदारान्
कुर्यात् । अव्यभिचारार्थम् । तांश्चोभयवेतनान् प्रचारनिश्चारार्थमरिणा प्रहितान्
विद्यात् । तेषामिति प्रहितानाममाल्यानां चोभयवेतनानाम् । शौचम्
अस्मत्कार्यपरा इति । चकारादशौचञ्च विद्यात् । तद्विधैरिति । उभयवेतनप्रकारैः
सिद्धतापसादिभिः, न तूभयवेतनैः । अरिसाधारणत्वाद् अनवस्थानिवृत्त्यर्थमेव-
मुच्यते । तथा चाहुः—

कः समानाभिहारेण च्छन्नानुभयवेतनान् ।

भृत्यराशौ स्थितान् वेत्ति शङ्खे क्षीरकणानिव ॥

इति ।

T. 61. एवं कर्मसाक्षित्वेन स्थापितोभयवेतनो राजा एवं शत्रौ मित्रे
तन्मित्रे मित्रामित्रेवान्तर्भावं विजानीयात् । मध्यमे उदासीने च वक्ष्यमाणलक्षणे ।
चरांश्छत्रायुपग्राहिण आवपेत् स्थापयेत् । तेषाञ्च विजिगीषुं त्यक्त्वा एकादशानां
राज्ञां प्रत्येकम् । तीर्थेष्वष्टादशस्वपि । मन्त्रिपुरोहिताः भर्तृकार्यमेषु स्थित्वा
तरन्तीति तीर्थानि । तत्रैकादशसु राजसु तदीयेष्वात्मीयेषु च प्रत्येकमष्टादश-
स्वपि तीर्थेष्विति सप्तविंशत्यधिकं शतद्वयं भवति ॥

एवं गूढपुरुषान् प्रणिधाय चरेषु प्रविभागार्थमाह—अन्तर्गृहगता इति ।
तेषां चराणाम् । कुब्जादय इति । अन्तर्गृहगता इति यात्रोचितप्रवेशत्वात् ॥

M. 22. न केवलं सञ्चारा दुर्गेषु वणिजः संस्थाः वैदेहकव्यञ्जनाः ।
दुर्गान्ते दुर्गस्य प्रान्ते । सिद्धतापसा इच्छाविख्यातसिद्धयः स्वापनविसर्जनाकर्षणो
.....स्यव्यञ्जना उदास्थिताश्च राष्ट्रे जनपदे स्युः । जनपदान्ते च ।
व्रजवासिनः गोरक्षकव्यञ्जनाः । गोपव्यञ्जनस्यास्मादेव विनियोगात् स पाशुपाल्य-
प्रदिष्टायाम् (इत्या)दिनोत्पत्तिरवगन्तव्या । अथवोदास्थितविशेषोऽयम्, यतः “स
वार्ताकर्मप्रदिष्टायां भूमौ” इत्युक्तम् । वार्ता च कृषिः पाशुपाल्यं वणिज्या चेति ॥

वने वनचरा इति । जनपदमध्येऽन्ते वा वनोद्देशे वनचराः स्थाप्याः
वने चरन्तीति । ते च श्रमणाटविकादयः प्रव्रजितक्षपणकप्रकाराः । यान्

वक्ष्यति—“तेषामन्तराणि वागुरिकशबरपुलिन्दादयो रक्षेयुः” । (अधि. २. अव्या. १.) इति । परप्रवृत्तिज्ञानार्थमिति । परस्यावस्कन्दापसरणवार्ताज्ञानार्थम् । शीघ्राः शीघ्रगतयः । चारपरम्पराः चाराणां परम्पराः, अष्टमात्रगव्यूत्यन्तरिताः । ते हि द्रुतं वार्तां सम्पादयन्ति ॥

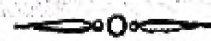
परस्य वेति । परप्रयुक्ताश्चेते बोद्धव्याः । तादृशैरेव तादृशा इति । समानशीला एव समानशीलान् विन्दन्ति । तथा चाहुः—“सर्पस्येव पदान्यहिः स्वचेष्टितेन जानन्ति धूर्ता एव हि धूर्तचेष्टितम्” इति । तदेव दर्शयन्नाह—चारसञ्चारिण इति । चारसञ्चारणशीलाः परसंस्थाः स्वचारसञ्चारिभिः स्वसंस्थाभिर्बोद्धव्याः । गूढाश्च परगूढपुरुषास्तीक्ष्णरसादयः । अगूढसंज्ञितैः स्वगूढपुरुषैरगूढसंज्ञितैरिति । ननु च तांश्चारिप्रहितांस्तद्विधैर्विधादित्युक्तमेव किमर्थम् । सत्यम् । उभयवेतनाश्रयेणोक्तम् । इह त्वसाधारणं वेतनाश्रयेणोक्तम् ॥

T. 62. विशेषविधानार्थमाह—अकृत्यानित्यादि । न स्वभावतः अकृत्यान्, किन्तु कृत्यपक्षीयैः कृत्यवर्गभवैः कार्यैः छिद्रकथनावसर्पग्रहणादिभिः । हेतुभिश्च संश्रुत्यर्थान् विप्रलब्ध इत्यादिभिः । कृत्याकृतिः परं प्रकाशित्वात् (?) । परापसर्पज्ञानार्थम् । मुख्यान् अक्षुद्रान् । ते हि परोपजापयोग्याः । अन्ते जनपदस्य । आवासयेत् । परापसर्पणावहितैः संसृज्य न जनपदं प्रविशन्ति । तेषां कृत्यतया विश्वासस्थानीयत्वादिति ॥

सञ्चरोत्पत्तिर्गूढपुरुषोत्पत्तिः ।

अष्टमं प्रकरणम् ।

द्वादशोऽध्यायः

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

शास्त्रकार एव प्रकरणसम्बन्धमाह—कृतमहामात्रापसर्प इति । महती मात्रा येषां ते महामात्राः मन्त्रिपुरोहितादयः । तेषु कृताः स्थापिता अपसर्पा गूढपुरुषा येन स राजा । पुरभवान् जनपदभवांश्च अपसर्पयेद् विश्वासयेत् । केऽत्र कृत्याः कर्तव्याः तद्विपरीताश्चाकृत्या इति स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणमुच्यते । तत्र कृत्याकृत्यपक्षरक्षणपरिज्ञानोपायमाह—सत्रिण इति । द्वन्द्वं धैरं तद्विद्यते येषां ते (द्वन्द्विनः) । संवरणार्थमितरे-

तरप्रख्यातवैराः । तीर्थेषु पुण्यस्थानेषु । पूगस्य तपस्विसङ्घस्य समवायः ।
समासु मण्डलेषु । जनपदसमवायेषु । विवादं प्रकरणोपहितं कलहं कुर्युः ।
सर्वगुणसम्पन्नश्चायं राजा देशान्तरेऽस्माभिरन्यैश्च श्रूयते । न चास्यात्र गुणो
दृश्यते । यथाहुः—“रागे सार्वगुण्यमेव त्रिरागे दोषसामग्रयम् ।” यश्चायं
राजा अपरागः पौरजानपदान् अल्पविभवान् । पीडयति दिण्डकराभ्याम् ॥

तत्र तस्मिन्नेवमुक्ते । ये वक्तारं संवादेन प्रशंसेयुः साधूक्तमिति ।
ताननुवादिनस्तं च इतरो द्वितीयः सत्री प्रतिषेधयेत् । तिष्ठन्तु तावदस्यान्येऽ-
गुणाः, दण्डकरादानेनैव तावदिहामुत्र च लोके युष्माननुगृह्णाति । तथा हि
श्रूयते—

कृतयुगे किल अननुभूतदोषत्वाद् विनैव राजभिः स्वधर्मकर्माभिरताः
प्रजा आसन् । त्रेतादौ कालदोषादनिवार्यलोकप्रसराः पत्न्यादिषु प्रवर्तन्ते (?) ।
इतरे कर्षकादयश्च । वैवस्वतं विवस्वत्पुत्रमन्वयगौरवयुक्तम् । राजानं
पालयितारं चक्रिरे । कृतकृत्याश्च तेऽस्य षड्भागं ब्रीह्यादीनां षष्ठं भागम् ।
पण्यं दशभागं पणितव्यादीनां शङ्खलोहवस्त्रादीनां दशमं भागम् ।
हिरण्यस्य सुवर्णस्य राज्ञः कतिभाग इत्यत उक्तं तत्सर्वमेवाकरेषूत्पन्नं
भागमेव भागधेयं कल्पयामासुः । ततो हि कामं श्रमफलमेषां राजैव दद्यात् ।
हिरण्यग्रहणं मणिमुक्तोदाहरणार्थम् । तेन च यथोक्तभागेन भृता राजानः
प्रजानां भृतनिष्क्रयार्थं योगक्षेमावहाः योगक्षेमयोरावहाः । योगाः कर्मणां
प्रवर्तनाः, प्रवृत्तानां रक्षणं क्षेमः । तत्र योऽपराधाद् (नैजनो ? देहजो) दण्डः
यश्च रक्षासाधनार्थो बलिः करसंज्ञः, (तेन ? तौ) भागत्वेन अपरिकल्पितावपि
व्यवस्थार्थमुत्सृष्टव्यौ । को ह्यत्रापकारो राज्ञाम् । अन्यथा हि तेषां प्रमाद
किल्बिषम् अदण्डधरो राजा हरति । न चैव प्रजानामयमुपकारो यद्रक्षणम् ।
तासामपि हि प्रजानां किल्बिषम् अयोगक्षेमावहा राजानो हरन्ति ।
तस्मादारण्यकाः अरण्यवासिनः । उञ्छ(शेषं ? षड्) भागमिति । उपसंहृत-
सस्यात् खलात् क्षेत्राद्वा यदवकीर्णं धान्यादि तस्योच्चयनम् उञ्छ उच्यते । तस्य
षड्भागमनादित्सितमपि राज्ञो देवताया इवाहृष्टार्थं भूमौ निर्वपन्ति प्रयच्छन्ति ।
तस्यैतद्भागधेयं योऽयमस्मान् गोपायति रक्षतीति । तान्निषिध्य क्षुद्रकानपि
प्रतिषेधयन्नाह—इन्द्रयमस्थानमिति । इन्द्रो यमश्चात्र तत्कर्मादिचरणात्
साक्षादिव वसतः । ऐश्वर्यप्रकर्षादिन्द्र इव अपक्षपातदण्डत्वाच्च यम इवायं
प्रत्यक्षबाधप्रसादत्वादिति । प्रत्यक्षहेडप्रसादा इति । हेडो निग्रहः तेन यमः,

प्रसादेनानुग्रहेणेन्द्रः । अयं तु विशेषो यदस्य प्रत्यक्षौ हेडप्रसादौ । तान् राज्ञः
अवमन्यमानान् दैवो दण्डः बह्व्युदकादिपीडा स्पृशति । तस्माद्राजानो
रञ्जयितारः कृतघ्नैर्भूत्वा नावमन्तव्याः । क्षुद्रकान् दृष्टमात्रशरणान् प्रति-
षेधयेत् सत्री । किंवदन्तीं च जनवादं निन्दया प्रशंसया वा को
राजानमाहेति प्रतिविधानार्थं सत्रिणो विद्युः ॥

येचास्येति । ये जनपदमुख्या महत्तरा जनपदस्य धान्यपशुहिरण्या-
न्याजीवन्ति आददति आहृतवृद्धियोजनलाभेन उपजीवन्ति । व्यसनेऽभ्युदये
च उत्सवे जाते तैरेव धान्यादिभिः जनपदस्योद्दारेण राज्ञो वा उद्धारोपायनादिभि-
रुपकुर्वन्ति । कुपितं बन्धुजनस्य राज्ञो वा तत्कुलीनं व्यावर्तयन्ति अन्तरा
प्रविश्य प्रत्याययन्ति । राष्ट्रम् अपरागात् कुपितं सामादिभिर्वा यथायोगं
व्यावर्तयन्ति वारयन्ति । अमित्रं वा आटविकजनं वा प्रतिषेधयन्ति ।
राज्ञां वा अमित्रम् आटविकं वा व्युत्थितं संभावयन्तमुपगम्य दण्डकर्मणा
प्रतिषेधयन्ति तदसम्पर्कार्थम् । तेषामिति मुख्यानाम् । मुण्डजटिलव्यञ्जनाः
परमार्थतो येऽमुण्डजटिलास्तद्व्यञ्जनाः । तुष्टातुष्टत्वमुपकारापकाराङ्गभूतं विद्युः ॥

एषां भविष्यत्कृत्यानां रक्षणोपायमाह—तुष्टानिति । तुष्टानतिशयार्थं
मूयः पूजामानाभ्याम् । अतुष्टांस्तुष्टिहेतोरिति । तुष्टिरेव भविष्यती हेतुः
तदर्थम् । त्यागेन दानेन देयविसर्गादिना पञ्चविधेन प्रसाधयेत् तोषयेत् ।
परस्पराद्वेति । संहतत्वादानमवमन्यमानानन्योन्यस्माद् भेदयेत् । यथा अपकाराय
न संहन्यन्ते कुतश्चिदाश्रयादबहुमानानाश्रयेभ्यः सामन्तादिभ्यो भेदयेत् । तथा
अवरुद्धो निर्धारितः । तथापि जनपदव्यपाश्रयादेव दानेन अतुष्ट्यस्तान् ।
दण्डकरसाधनाधिकारेणेति । दण्डकरयोः साधनेऽधिकुर्यात्, तेन साधना-
धिकारेण । जनपदविद्वेषं ग्राहयेत् तेहि साधयन्तो नियतं तद्वेष्ट्या भवन्ति ।
ततश्च जनपदमात्रसहायत्वात् तेन चेत्यक्ताः किमु तैस्तुष्टैः । तस्मादपवादमात्र-
परिहारार्थं विद्विष्टानुपांशुदण्डेन साधयेत् । जनपदकोपेन चेति जनपदमेव
वा प्रकोप्येतेनैव साधयेत् । गुप्तपुत्रदारानिति । दुर्गादिप्रवेशितपुत्रदारान् वा
जनपदाद् वियोजयितुमाकरकर्मान्तेषु वा तदध्यक्षान् वासयेद् अधिकुर्या-
दित्यर्थः । परेषामास्पदभयादिति । अन्यथा जनपदस्थिताः संस्थादिभावेन
परेषामास्पदमवस्थानं स्युरिति भयाद्वासयेत् ॥

केनपुनः स्फुटाः कृत्वाकृत्याः कुद्धादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः परेषां
शत्रूणामात्मसात्कर्तव्यतया कृत्याः । तेषां रक्षणोपायमाह—तेषामिति ।

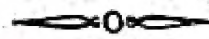

कार्तान्तिकनैमित्तिकव्यञ्जना इति । कृतान्तः सिद्धान्तोऽभिधीयते ।
कृतान्तमधीयत इति कार्तान्तिकाः निमित्तमधीयत इति नैमित्तिकाः ।
तद्व्यञ्जनाः, इदं शुभमशुभं वा भवितेति समादिशन्तः प्रष्टृणामाविष्कृत-
मनोरथाः । परस्पराभिसम्बन्धमिति । बाह्यानां बाह्यैराभ्यन्तराणामभ्यन्तरैः
सम्बन्धमुपजापन् । अमित्रसम्बन्धं वा कः केन राज्ञो मित्रेण सम्बध्यत इति
विद्युः । तत्र स्वराजन्येव तुष्टान् अकृत्यान् प्राप्तापूजानपि दाढ्यार्थं अन्येषां
तथाचरणार्थं भक्तिमेव प्रख्याप्य दानमानाभ्यां च पूजयेत् । अतुष्टानतस्तत्र
कृत्यान् । सामदानभेददण्डैः क्रमविधानार्थं प्रतिपदग्रहणम्, शमयेद्
अकृत्यतामापादयेदित्यर्थः ॥

उपसंहरन्नाह—एवमिति । पूजया सामादिभिश्च, कृत्यान्कृत्यांश्च
विचक्षण इति वैचक्षण्यादन्यानप्येवं जानीयादिति । परोपजापात् शत्रुकृता-
द्भेदात् सम्यग् रक्षेत् प्रधानानामात्मान् क्षुद्रकान् जानपदानिति ॥

इति स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणं नवमं प्रकरणम् ।

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

शास्त्रकार एव प्रकरणसम्बन्धमाह—कृत्याकृत्यपक्षोपग्रह इति ।
ननु च सामर्थ्यादेव गम्यते स्वविषये व्याख्यात इति, वक्ष्यमाणत्वाच्च परविषये
वाच्य इति । तस्मादयमर्थः । स्वविषये कृत्याकृत्योपग्रहो यस्तुष्टान् भूयः
पूजयेद् अतुष्टान् सामादिभिः साधयेदिति, स परविषयेऽपि वाच्यः । राज्ञो
गुणैरनुरक्तान् पूजयेद् अतुष्टान् सामादिभिरात्मसात्कुर्यादिति ॥

क्रुद्धादीनां कृत्यानां लक्षणमाह—संश्रुत्येत्यादि । “साहस्रो राजपथः”
(अधि. १०. अध्या. ३) इत्यादि संश्रुत्य प्रतिज्ञायार्थान्, कृते कर्मणि
अदानादल्पदानमानाद्वा विप्रलब्धो यश्चितः क्रुध्यति । तुल्यकारिण इति ।
शिल्पविषये उपकारविषये वा दर्शिततुल्याल्लशल्लशिल्पत्वाद्वा कृततुल्यो-
पकाराद्वा विमानितः कृतहीनमानः क्रुध्यति । बलुभावरुद्धः राजवल्लभैरवरुद्धः
सुभगातत्पुत्रभ्रात्रादिभिर्वा परिभूतः क्रुद्ध एव स्ते । समाहूय पराजित इति ।
अर्थपतिना आत्मपतिना मित्रवता बलवता प्रचण्डेन गुरुणा नीचेन
तृप्तिना सह विवादं वर्जयेदिति परिहरन्पि सम्यगहं ते व्यवहारं द्रक्ष्यामीति